

ד"ר עמיהוד ישראלי

ה י ב ט י ם ג י א ו פ ל י ט י י ם ש ל י ש ר א ל

דיון כלשהו על היבטים גיאופוליטיים מעורר רתיעה מסויימת בקרב המדענים, שכן ההיקף הנרחב של נושא זה מקשה על יצירת אינטגרציה של המרכיבים השונים ועל דירוגם תוך מתן מישקל כמותי ומשמעות פרופורציונלית לכל מרכיב ומרכיב. ברקע קיימת הסלידה מפני ההיתפסות לתיאוריות דדוקטיביות החורגות מכללי הדיסציפלינה האמפירית, בדומה לתיאוריה

הגיאופוליטית הגרמנית מבית מדרשו של קרל האוספר, שהעניקה רציונליזציה פסיבדו-מדעית לתאווה ההתפשטות ול"מרחב-המחייה" של גרמניה הנאצית. אולם תיאוריות לחוד וניתוח מרכיבים, או היבטים גיאופוליטיים, לחוד. כיום אין להעלות על הדעת חשיבה אסטרטגית ברמה לאומית היכולה להינזר מבדיקת גורמים גיאופוליטיים, הנגזרים ממכלול מעמדה ומערכותיה המורכבות של המדינה המודרנית. דברים אלה אמורים במישנה תוקף במדינת ישראל, הניצבת בפני הכרעות קיומיות, ולכן הדיון אינו יכול להצטמצם במישור העיוני גרידא, אלא יש להורידו לרמה המעשית. עם זאת, שומה עלינו להישמר ולהיזהר לבל ניתפס ל"קונספציה" קשיחה וחד-משמעית. ניתן להימנע מכך ע"י בדיקות חוזרות ונשנות של מרכיבי היסוד הגיאופוליטיים ובחינת גורמים אחרים שנתווספו עליהם במרוצת הזמן. הקריטריונים של המרחב והזמן מהווים את המיסגרת הדינמית המתאימה לבחינה חוזרת של ההיבטים הגיאופוליטיים של ארץ-ישראל ומדינת ישראל.

1. נתוני העבר של א"י

ארץ-ישראל הפיסית, היינו אותה מרחב-רגיונלי שבין הים למידבר, הוותה מאז ומתמיד איזור מעבר ב"סהר-הפורה" בין שתי מעצמות-העל הקדומות, שכוננו מישטרים צנטרליסטיים-כלכליים על עמק הנילוס מחד-גיסא ועל נהרות מסופוטמיה מאידך גיסא. עדויות לכך ניתנו, בין השאר, ע"י נתבי הקדם הבינלאומיים — "דרך הים" ו"דרך המלך" — שגישרו בין שני המרחבים הכלכליים הראשיים. נתבים בינלאומיים אלה עברו בא"י עצמה ("דרך-הים"), או בשוליה המזרחיים ("דרך המלך"), ועל צמתותיהם ניטשו המאבקים האימפריאליים משחר התרבות האנושית.

בנוסף לכך שימשה א"י כרצועת מעבר מישנית בין מיפרץ אילת לבין חופי הים-התיכון, דרך הנגב-הצפוני והמרכזי, במיוחד בתקופות הנבטית והרומאית. בהתייחסות לפריפריה הצפונית והדרומית של א"י, הרי שהגישות הצפוניות כללו את דרכי הגולן, ציר בקעת-הלבנון ורצועת החוף הנוחה יחסית עקב מקורות מימיה ושיפועיה המתונים. שלושת צירי הגישות העיקריות מצפון לא"י נחסמו בשוליהן ע"י טופוגרפיות הרריות של גושי-ביניים, כגון ההרמון ומול — הלבנון והרי הלבנון, אשר הוו, בדיעבד, איים אתנוגראפיים של מיעוטים למיניהם.

הגישות הדרומיות לארץ כללו את ציר הערבה ומיפרץ אילת, וכן את "דרך-הים", שהוליכה למרחב הדלתא המצרית, והצטיינה בטופוגרפיה יציבה, בהיעדר חוליות ובמערך קווי רצוף של נאות מידבר ומים. מרכז הנגב ודרום-סיני, ואף חלקו התיכון, הוו במידה רבה מרחבי-הציעה יעילים, שלא נמצאו כדוגמתם בפריפריה הצפונית של א"י.

הנתיבים הפנים-ארציים כללו תוואי אורך ועמקי-רוחב גם יחד. מביניהם יצוינו דרכי האורך ברצועת-החוף הים-תיכונית ששימשו את מרבית הפולשים לא"י, ובכללם הפלישתים, המצרים, האשורים והפרסים וכן הרומאים והצלבנים. מקרב מעברי עמקי הרוחב תפסו עמק יזרעאל ושלוחותיו הבכורה התעבורתית-אסטרטגית, שכן פרוזדורים טופוגרפיים אלה איפשרו את ניתוקם של הגושים ההרריים שבגליל מהמרחב ההררי של שומרון ויהודה. מעברי הגלבע והתבור (מלחמות גדעון, ברק בן-אבינועם ושאל) לצידם של מעברי הכרמל-מגידו, תענך ויקנעם — הוו את מרחבי-החלישה והשליטה החיוניים ביותר במרבית תקופות הקדם. מערך תעבורתי-אורכי נוסף התבסס בווריאציות שונות על גב שידרת ההרים המערביים של א"י. השליטה על אשדות המזרח, החולשות על עמקי הבקיע הגדול, הודגמה בתקופות שונות, ובמיוחד בתקופה הצלבנית (הונין, צפת, כוכב הירדן וכדומה).

על רקע זה של נתוני הטופוגרפיה, התעבורה וצמתות השליטה הפנים-ארציים נולד החזון הגיאופוליטי של התנ"כ, שהתמצה בציון נקודות ההיקף המכסימליות — "מנהר פרת ועד לנחל מצרים". העקרונות שהינחו תפיסה זו היו מעוגנים באורח שורשי בשלושה תנאים: הראשון — איבטוח מלכות ישראל מפני שתי מעצמות-העל הנהריות במסופוטמיה ובעמק היאור. (בהשלכה להווה, התפיפה מתבטאת כיום בעיראק או בסוריה-רבתי מחד גיסא ובמצרים מאידך גיסא). השני — שליטה ישראלית על רצועות החייץ המידבריות (סיני ומדבריות סוריה), המקנה עומק בטחוני מירבי והפותחת גם פתח ל"אופציות" התקפיות. השלישי — ביסוס הממלכה היהודית על תשתית כלכלית-מסחרית הנשענת על שני הימים — הים-התיכון ומיפרץ אילת.

תנאים בסיסיים אלה במיסגרתם המרחבית הכוללת הודשו בווריאציה אידיאולוגית-פורמאלית ופשטנית גרידא ע"י התפיסה "הכנענית" של "ברית הקדם", אשר אמורה היתה לאגד את מיעוטי הסהר הפורה בזמן החדש (עברים, מארונים, דרוזים, עלווים וכיו"ב) אל מול פני האימפריאליזם המתנחשל של הפאן-ערביות. לא כאן המקום לדון בווריאציה זו, שנשענה — כאמור — על תנאים גיאופוליטיים יסודיים, אולם לקתה בפורמאליות-נאיבית, אשר תוצאותיה אמורות היו לטשטש את ייחודה של מדינת היהודים ולנתקה מהעורף הפוזרתי של העם היודי, שהוא מקור כוחה ועורק הזנתה הראשי.

2. כמה מנתוני ההווה של מדינת ישראל

ארבע מערכות של קריטריונים לבדיקה מצויים בידינו לצורך שירות נתונה הגיאופוליטיים של מדינת ישראל.

- א. המרחב הגיאוגרפי במובניו השונים, כגון — הטריטוריה, "אזור הלפצה" (EROC-DNAL), "הקומפקטיות" (יחס הגבולות לשטח) (CORE LAND) ו"המשאבים הכלכליים ומקורות האנרגיה".
- ג. המשאבים האנושים, בהתמקדותם על כוח-האדם והשלכותיו בתחומי הפוטנציאל הצבאי, הרמה ההשכלתית והמבצעיות הטכנולוגית.
- ד. הבסיסים המוקדמים של מערכי התעשייה, חקלאות ושירותים וביטוייהם הכלכליים, בעיקר בתוצר הלאומי הגולמי (תל"ג), במאזן המסחרי ובחוב הלאומי.

מאמר זה אינו מתיימר לחקור לעומק את קבוצות הקריטריונים שהוצגו לעיל, אלא להתייחס אליהם על קצה הקולמוס. המדדים ההשוואתיים לגבולותיה הטריטוריאליים של א"י בין השנים 1922-1973 הוצגו בלוח 1, ויש לאל ידנו לבססם בסיוען כמה מסקנות המתייחסות לקבוצת הקריטריונים הראשונה.

ראשית — ניכר שיפור מתמיד, עד שנת 1973, בגבולותיה של מדינת ישראל במושגי עומק-גיאוגרפי ו"קומפקטיות".

1. מדדים השוואתיים לגבולות א"י 1922-1967

הטריטוריה	שטח (קמ"ר)	גבולות (ק"מ)	1 ק"מ גבול ל-1000 קמ"ר יבשתיים	אינדקס סטטיסטי* (מגבול מינימלי = 100)
1) א"י המערבית (מנדט)	27,000	1,010	38	172
2) תוכנית החלוקה (1947)	14,500	1,400	88	335
3) קווי רודוס (1949)	20,770	1,240	58	242
4) קווי 1967-73	89,360	1,920	21	181

המקור: ש.רייכמן — בחינה גיאוגרפית-פוליטית של הסכסוך הישראלי-ערבי. "עיר ואזור", נובמבר 1973, עמ' 18.

*הערה: "אינדקס-סטטיסטי" — הגבול יהא באורך מינימלי כאשר השטח הוא מעגל.

שנית — אין ספק כי "איזור-ליבה" (ריכוזים דמוגרפיים-כלכליים) חשובים יותר מגבולות לכשעצמם. נתוני שטח ומערכי ישוב-כלכלי מהווים גורמים מישתנים שאינם נגזרים באורח דטרמיניסטי. אולם אי אפשר לבטל גורמים גיאוגרפיים חיצוניים כעומק, קווים טבעיים, חייצים מדיניים או טבעיים (מידבריות). אדרבא, משמעותם של אלה האחרונים לובשת חשיבות יתרה כשהמדובר במדינה מבודדת הנתונה במצור כלכלי ומלחמתי.

שלישית — כשם שגבולות ונתוני שטח מישתנים, כן גם קיימת נזילות "טבעית" של ריכוזי אוכלוסין. אין, איפוא, לפסול מלכתחילה הכוונה מתוכננת של העתקת

מרכזי-כובד דמוגראפיים. לגבי ישראל — יישוב הנגב וייחוד-הגליל אינן רק סיסמאות אלא אמיתות קיומיות. באותה מידה אין להוציא מכלל שיקול אפשרויות של "טראנספר"-ערבי, כגון — דילול רצועת עזה או ניקוז עודפי אוכלוסין מיהודה ושומרון.

רביעית — ההישתנות לטובה של מימדי העומק והקומפקטיות מתבטאים גם בהקטנת "אינדקס-הסטייה" של גבולות ישראל מהמודל-הגבולי האידיאלי. אולם דברים אלה אמורים רק בגבולות היבשתיים, היוצרים רצועות עימות חזיתיות. לא נלקחו בחשבון הגבולות הימיים המעניקים חייצים טבעיים לישראל בתנאי עוינות-הקבע הערבית, אולם הם גם מחייבים בעת ובעונה אחת פיתוח אוריינטציה כלכלית-ימית ומתן ביטוי לנוכחות צבאית ע"י שליטה מירבית. הדברים אמורים בעיקר בימ-סוף, ששני שלישים מחופי שני מיפרציו מצויים היום בשליטה ישראלית.

בתחום המשאבים הכלכליים ומקורות-האנרגיה הקונבנציונליים מצבה של ישראל בנפט ובתזקיקו נאמדת ב-8 = 7.5 מיליון טון. החזרת רצועת-הנפט של מיפרץ סואץ לידי מצרים גרעה מישראל את המקור החשוב ביותר של הזהב השחור שהיה בשליטתה ובתיפעולה. בארות אבו-רודייס הניבו כ-5.5 מיליון טון נפט לשנה. לעומת זאת, חלה נסיגה ודעיכה בהפקת נפט בתחומי "הקור-הירוק". שדות חלץ-כוכב ירדו אשתקד (1975/6) לתפוקה מיזערית של 40,000 טון בלבד. בארות הגז במידבר-יהודה הפיקו אשתקד 60 מיליון מע"ק (בשווי כללי של כ-120,000 טון נפט). עונייה של ישראל בתחום המחצבים אינו בגדר חידוש: עפרות הברזל אינן מנוצלות עקב עתודות זעומות ותכולה מתכתית ירודה. מחצבי הנחושת בתמנע מצויים על גבול הכדאיות התחתון מבחינה כלכלית, ובשנת 1975 הופקו 8,000 טון בלבד לפני סגירת המיכרות. הפקת הפוספטים הגיעה לשיאה בשנת 1974 (למעלה ממיליון טון), ומאז חלה ירידה (882,000 טון בשנת 1975). הפוטנציאל והעתודות העיקריים מרוכזים במלחי ים-המלח, ובמיוחד בהפקת האשלג. כאן חלה עלייה מרשימה מ-136,000 טון אשלגן בשנת 1960 ל-869,000 טון בשנת 1970 ול-1,175,000 טון בשנת 1975. מוצרי כרייה אחרים — כחול-קווארץ וכחרטית — אינם בעלי משמעות בתחום הייצור לשיווק. בסך הכל, ניתן לסכם, כי להוציא את האשלג ומלחי ים-המלח — אין לה, לישראל, עתודות-מחצביות ומקורות אנרגיה טבעיים. ועל רקע זה החשיבות הרבה הנודעת לפוטנציאל האנושי ולטיפוחו.

לנושא זה של כוח-אדם היבטים רבים ומגוונים. הבחינה האיכותית הינה החשובה מכל, ואחד המדדים הנסיוניים לקביעת האיכות הינו חישוב אחוז הסטודנטים לשנה מכלל האוכלוסיה. במדינות ערב היה האחוז לשנת 1973/4 כדלקמן: מצרים — 0.52, סוריה — 0.69, לבנון — 1.89, ירדן — 2.61, עיראק — 0.47. בישראל הגיעה אחוז ל-1.47, אולם נתון זה התייחס רק לסטודנטים באוניברסיטאות ולא למוסדות על-תיכוניים אחרים. לעומת זאת, 17.7% מכלל אוכלוסי ישראל בשנת 1973/6 בעלי השכלה גבוהה, ונתון זה עלה פי כמה וכמה על נתוני מדינות ערב.

בדיקה אפשרית אחרת ניתנת בהשוואת יחסי פוטנציאל כוח האדם הצבאי בין ישראל לשכנותיה. הם התוחם היותם אספק, אפוא, יא, יס, יצא יז, יח, יט

2. יחסי פוטנציאל כוח האדם הצבאי (1976)

המדינה	אוכלוסיה (מיליונים)	צבא (אלפים)	אחוז הצבא מהאוכלוסיה	פוטנציאל מגויסים לפי 10%
מצרים	38	650	1.7	3,800,000
סוריה	7	200	2.9	700,000
ירדן	1.4	70	5.0	140,000
עיראק	11	120	1.1	1,100,000
ישראל	3	220	7.3	450,000 (לפי 15%)

המקור לעיבוד: מדרין לעולם הערבי, משרד הבטחון, ההוצאה לאור, 1977.

לוח 2 מדגים את אחוז הכוחות המגויסים (סדיר ומילואים) בארבע מדינות ערביות לעומת האחוז המשוער בישראל. צבאות מדינות ערב מבוססים בעיקר על יחידות סדירות ויחידות קבע. רק למצרים ולסוריה מערכי מילואים, המהווים חלק מיזערי מכוחן הצבאי הכולל, בעוד שעיקר צבאה של ישראל נשען על יחידות המילואים המתרבות והולכות משנתון לשנתון והתופסות, כאמור, את מרבית הכוחות המגויסים. אחוזי הכוחות המגויסים במדינות ערב מכלל האוכלוסיה נעים בין 3% — 1%, להוציא את ירדן — 5%. האחוז המקביל בישראל נאמד בכ-7.5%. הווה אומר, לפנינו ניצול כמותי ברמה גבוהה ביותר של כוח האדם בזרועות הבטחון. יתרה מזאת, אומדן פוטנציאל הגיוס המירבי של מדינות ערב מצוי מתחת לסף עליון של 10% מכלל האוכלוסיה, בעוד שבישראל הוא נאמד מעל לסף תחתון של 15%. יכולת מיצוי מאגר האוכלוסין למטרות חירום, גבוהה בישראל פי כמה וכמה בהשוואה למדינות העימות הערביות. כמובן, שקיימים מדדים רבים נוספים להערכת כוח האדם ותפוקתו הפוטנציאלית במיגזרים שונים ומגוונים, אולם אנו נסתפק בשתי הדוגמאות שהובאו לעיל.

הקבוצה הרביעית של הקריטריונים נוגעת למערכים הכלכליים ולביטוייהם, בעיקר בתחום התוצר הלאומי והמאזנים המסחריים. לצורך ההשוואה הקבלנו את אומדני הנתונים הללו בין ישראל לכמה מדינות ערביות.

3. אומדן מדדי התוצר הלאומי (G.N.P.) והמאזן המסחרי, 1973/4.

	מצרים	סוריה	ירדן	עיראק	סעודיה	ישראל
תל"ג (מיליארד דולר)	9.25	2.0	0.45	8.0	5.1	37.5
תל"ג אנפש (דולר)	260	25	345	800	750	7385
מאזן מסחרי (מיליארד דולר)	-0.56	-0.2	-0.26	+1.2	+15.0	-2.0

המקורות לאומדנים: (1) מדרין לעולם הערבי, משרד הבטחון, ההוצאה לאור, 1977.

(2) שנתון סטטיסטי לישראל 1976, לוח 2/1, ע' 154, לוח ז'1, ע' 177.

אומדני תל"ג לנפש הציבו במקום הראשון את עיראק (800 דולר) וערב הסעודית (750 דולר), שתי יצרניות הנפט המובהקות שהן גם דלילות באוכלוסין, לפני שאר מדינות ערב. באותה שנה — 1973/4 — הגיע התל"ג לנפש בישראל לכ־870 דולר (במחירי הל"י לאותה שנה). השוואת התוצר הלאומי הגולמי לנפש מבחינת השינוי באחוזים לכל שנה לעומת קודמתה (במחירי שנת 1970), מראה על ירידה איטית בישראל: למן שנת 1969 ועד לשנת 1975 מבחינת הגידול השנתי: בשנת 1969 היה הגידול השנתי בשיעור 10.2%, ב־1971 — 6.5%, ב־1973 — 1.9%, ואילו בשנת 1975 היתה ירידה בתוצר הלאומי לנפש בהשוואה לשנת 1974 בשיעור 1.9% מינוס. במקביל לכך, חלה באותה שנה גם ירידה בישראל בצריכה הפרטית לנפש.

בתחום המאזן המסחרי נרשמו מאזנים שליליים בשלוש המדינות הערביות — מצרים, סוריה וירדן — שלא השתייכו למפיקות הנפט המובהקות. מאזנים חיוביים נרשמו בסעודיה (15 מיליארד דולר ב־1973/4, עם הכנסות כוללות ומצטברות עד ינואר 1976 בשיעור 65 מיליארד דולר!), וכן בעיראק (2.1 מיליארד דולר ב־1973/4).

בישראל היה המאזן המסחרי שלילי כדי 2 מיליארד דולר בשנת 1973/4. עקב אכילס של הכלכלה הישראלית היה נעוץ בגידול מדהים של החוב הלאומי מ־479 מיליון דולר ב־1955 לכלל 9,877 מיליון דולר בשנת 1975. במלים אחרות, החוב הלאומי של ישראל גדל בתקופה בת עשרים שנה (1955 — 1975) פי־20.6 (!), כאשר למרכיבי הוצאות מערכת הבטחון חלק ניכר בגידול הגירעון.

היצוא כאחוז מהיבוא הישראלי לא עבר בדרך־כלל את 50%. בשנת 1975 הוא הגיע ל־44.7% בלבד. בשיאו — תפס היצוא 58.4% מהיבוא הישראלי (שנת 1966), והיתה זו השנה הטובה ביותר יחסית במאזן סחר החוץ של המדינה.

3. סיכום ביניים

כל נסיון של סיכום־ביניים חייב להישען על הכללות, שרמת דיוקן פוחתת והולכת ביחס הפוך לרמת פירוטן.

המערכת הראשונה של קריטריוני הבריקה היא הסטאטית שבכולן כיוון שהיא מתייחסת לנתונים גיאוגרפיים פיסיים. כל התמורות שחלו עד כה במערכת זו היו פרי מלחמות, ובנתוני העומק־האסטרטגי ו"הקומפקטיות" של ישראל חלו שיפורים מתמידים, שחיוניותם אינה מוטלת בספק נוכח מצב עוינות־הקבע בין ישראל לשכנותיה. כנגד זאת, קיים הגורם הדמוגרפי בשטחים המוחזקים שהוא שלילי מבחינת ישראלית לטווח ארוך. בשלהי שנת 1975 הגיעה אוכלוסיה זו ל־1,112,000 נפש, כאשר הגידול הדמוגרפי השנתי הממוצע ל־9 שנים (1975 — 1967) הגיע ל־14,066 נפש לשנה. קשה להעריך את הסיכון הבטחוני שבשליטה על אוכלוסיה עוינת בפועל או בכוח לעומת היתרונות הבלתי־מעוררים בתחום הגיאוגרפי־פיסי. מכל מקום נסיון 9 השנים הראשונות מלמד על יחס עויין פאסיבי בעיקרו, שלא יצר בעיות מבחינת השליטה הצבאית. מנקודת מבט

כלכלית לא הוו אוכלוסי השטחים נטל ומעמסה על כלכלת ישראל. אדרבא, במאזן המסחרי הכולל בין ישראל לבין יהודה, שומרון ועזה נוצרו עודפי יבוא ישראליים לשטחים על יצוא, כדלקמן:

ב-1973 — בסך 536 מיליון ל"י; ב-1974 — בסך 881.8 מיליון ל"י; וב-1975 — בסך 1572.4 מיליון ל"י.³ בהערכת מאזן הביניים ניתן לקבוע שהיתרונות הגיאוגרפיים עדיפים בשלב זה על המיגבלות הדמוגרפיות בנתונים המדיניים הנוכחיים.

בדיקת המשאבים הכלכליים ומקורות האנרגיה הוכחה, כזכור, כשלילית מהיבט ישראלי. על רקע זה חמורה היתה במיוחד החזרת שדות-הנפט של אבו-רודייס לידי מצרים. התלות החיצונית במקורות אנרגיה הפכה כמעט למוחלטת בתקופת משבר האנרגיה העולמי, ויש בכך משום היבט גיאופוליטי שלילי וחמור הן מבחינת המערכת המשקית האזרחית והן מבחינת המערכות הצבאיות. גם בתחום המחצבים מצבה של ישראל היה ונשאר חמור, להוציא את המשאבים הגלומים בים-המלח. תעשיית הפלדה הישראלית נשענת כולה על יבוא של חומרי-גלם מחו"ל.

במיגזר המשאבים האנושיים נתגלתה תמונה מורכבת לאור אותם קריטריוני בדיקה שנינקטו לעיל. הפוטנציאל ההשכלתי והפוטנציאל של כוח האדם המגוייס של ישראל גדולים יחסית לאין-ערוך בהשוואה לנתוני מדינות ערב. אולם הנתונים הם יחסיים, ואי-שם קיים מישור האיזון בין עקומת האיכות לבין עקומת הכמות. בתחום הכלכלי בלטו שני תמרוני סכנה שבאו לכלל ביטוי הן בגידול המדהים בחוב הלאומי של ישראל והן במיתון שבגידול התוצר הלאומי הגולמי לנפש בשנות ה-70.

אין ספק כי יש להביא בחשבון מישתנים רבים נוספים לשם הבהרת התמונה הגיאופוליטית של ישראל והארתה מזוויות רבות. מבחינה זו ודאי שאין לראות במאמר זה סיכום אינטגרטיבי, אלא טיוטה ראשונית בלבד.

(1) שנתון סטטיסטי לישראל 1976, לוח 1/1, ע' 153.

(2) שנתון סטטיסטי לישראל 1976, לוח ז/4, ע' 182.

(3) שנתון סטטיסטי לישראל 1976, לוח כו/11, ע' 695.